

matigheid van een organisatie in een bepaalde fase van zijn bestaan blijft derhalve relevant. Zo is er alle reden, het door tijdgenoot en nageslacht waargenomen 'verval' van de VOC als een serieuze mogelijkheid te bezien en de feitelijke ontwikkelingen nader te bestuderen. Mijns inziens leidt de in deze bundel aangehouden benaderingswijze veeleer tot de stelling dat de VOC, juist door haar relatief sterke positie ten opzichte van de staat, de flexibiliteit niet heeft kunnen opbrengen waartoe de WIC door haar inherente zwakte bij voortduren gedwongen was.

Naast de hierboven genoemde opstellen, waarin de geschiedenis van de compagnieën voornamelijk vanuit een Europacentrisch oogpunt wordt gezien, bevat deze bundel bijdragen van D. Lombard, O. Prakash, E. Kato en A. de Groot, waarin het blikveld wordt verplaatst naar de operatieterreinen in Azië en, bij wijze van contrapunt, de Levant. Deze sectie is minder goed uitgewerkt dan de eerste, wat overigens niet ligt aan de kwaliteit van de bijdragen, doch het gevolg is van een door de organisatoren gemaakte keuze. Ook hier is de aandacht vooral gericht op de wederzijdse beïnvloeding van handel en staatsmacht, in dit geval derhalve de macht van de niet-westerse gaststaat. Interessant is de benadering van Prakash, die de profijtelijkheid van deze handel voor de betrokken gebieden zélf in beschouwing neemt. Hij ziet de balans ten nadele van het gastland omslaan op het moment, dat de politieke suprematie van de Europeanen gevestigd is. Deze observatie lijkt juist voor de door Prakash bestudeerde tijd en plaats: het Voorindisch subcontinent in de zeventiende en achttiende eeuw. Met de opkomst van de koloniale staten gaan evenwel ook andere factoren meetellen. Daarmee komen wij echter buiten het door deze bundel bestreken terrein. Rest mij nog te zeggen dat de kwaliteit van de afzonderlijke opstellen hoog is en dat zij, vooral in de eerste sectie, voortreffelijk op elkaar aansluiten.

P.J. Drooglever

L. Braeken, *De dekenij Herentals 1603-1669. Bijdrage tot de studie van het godsdienstig leven in het bisdom Antwerpen* (Symbolae facultatis litterarum et philosophiae Lovaniensis, series B/vol. 1; Leuven: Universitaire Pers, 1982, 252 blz., BF1300,—, ISBN 90 6186 129 2).

De auteur situeert zijn boek expliciet binnen het 'genre' dat de Franse historici sinds G. Ie Bras 'sociologie religieuze' genoemd hebben. Het is een benaderingswijze die ook in het Nederlands taalgebied school gemaakt heeft, sinds de studie van M. Cloet over de dekenij Tielt, verschenen in 1968. Met de bisschoppelijke en dekenale visitatieverslagen als basisdocumentatie, wil Braeken, voor de periode 1603-1669 een beeld schetsen van de kerkopbouw, geschoeid op Trentse leest, en van de religieuze praktijk in een stukje bisdom Antwerpen. En - het mag al meteen gezegd - dat is hem aardig gelukt. Hij liet het oog vallen op de dekenij Herentals, omdat voor dit district van aanvankelijk 24 en later 26 parochies een uitgebreide en waardevolle reeks van bijna 50 visitatierapporten voorhanden is. Dit overvloedige materiaal heeft hij, samen met andere kerkelijke bronnen, op een intelligente manier verwerkt. Hij liet zich daarbij in zeer ruime mate inspireren door het reeds vermelde werk van M. Cloet en door een gelijksoortige studie over de landdekenij Antwerpen, van de hand van K. de Raeymaecker (1977). De resultaten van zijn opzoekingen worden ook veelvuldig vergeleken met gegevens uit die beide studies.

In een inleidend hoofdstukje wordt gewezen op drie componenten van de totale leefsituatie die op het godsdienstig leven een niet te verwaarlozen en - volgens schrijver - niet louter hinderlijke invloed hadden: het landelijk karakter van de streek, de slechts sporadisch

onderbroken oorlogsellende en de algemene bestaansonzekerheid. De daaropvolgende voorstelling van de bronnen is voorbeeldig. Schrijver beperkt zich immers niet tot een beschrijving, maar evalueert ook kritisch de waarde van het gebruikte materiaal. Onder de titel 'De voorgangers in geloof en zeden' brengt Braeken vooreerst een 'robotfoto' van de vijf dekens van Herentals tijdens de bestudeerde periode. De pastoors krijgen ruime aandacht. Achtereenvolgens handelt hij over het priestertekort in het begin van de zeventiende eeuw, de verschillende stadia en vormen van een pastoorsbenoeming, de ambtsduur en -vervulling, de verstandelijke ontwikkeling, het zedelijk gedrag en het persoonlijk godsdienstig leven. Interessant daarbij is ondermeer dat Braeken de lezer even kan laten snuisteren in de bibliotheken van een elftal pastoors. Wanneer hij probeert te berekenen hoeveel zielenherders de ambtelijke en zedelijke verplichtingen met voeten traden, krijgt hij nog lagere percentages dan voor andere streken het geval was. Maar terecht beschouwt hij die cijfers als minimaal, temeer omdat er aanduidingen zijn dat verschillende dekens in hun verslagen stilzwijgend voorbijgaan aan tekortkomingen van hun clerus. Met de normatieve bronnen en de visitatierapporten als palet, slaagt schrijver erin een fraai portret te schilderen van de 'goede' pastoor.

In het hoofdstuk gewijd aan het kerkvolk, komen de volgende onderwerpen aan bod: heiliging van zon- en feestdagen, sacramentenpraktijk, broederschappen, processies, heiligenverering, religieuze opvoeding, ontspanning, voorhuwelijkse betrekkingen, trouw en ontrouw in het huwelijk, 'ketterij' en 'bijgeloof'. Met betrekking tot de uitingen van volksvroomheid maakt Braeken een onderscheid tussen traditie en vernieuwing. Het renoverende element manifesteert zich in de broederschappen, gericht op individuele geloofsverdieping en -verinnerlijking, op bezinning en op persoonlijke beleving van het heilsgebeuren. De processies en heiligenverering vertegenwoordigen volgens Braeken meer de traditie, en zijn eerder gericht op veruiterlijking van de geloofsbeleving en op de menselijke zorgen en noden. Uit de informatie die schrijver bijeenbracht over predikatie, catechismusonderricht en schoolonderwijs, valt op dat deze kanalen van godsdienstige opvoeding in de dekenij Herentals zeer vlug werden uitgebouwd. Grotendeels tevergeefs betreurde de kerkelijke overheid dat de herberg zo'n voornamelijk plaats innam in de vrijetijdsbesteding van zeer velen. De plaatselijke burgerlijke gezagdragers waren meestal nauwelijks geneigd om in dit verband met de clerus samen te werken. Een onderzoek naar de voorhuwelijkse betrekkingen door middel van een telling van de prenuptiale concepties aan de hand van de huwelijks- en doopregisters van de parochies Lille en Vorst, leverde opmerkelijke resultaten op. Het aantal prenuptialen steeg van 24,99% voor de periode 1615-1625, naar 29,32% in de jaren 1640-1650. Tussen 1660 en 1670 telt men er 'slechts' 22,69%, maar het is niet duidelijk waaraan die daling mag worden toegeschreven: een grotere conformiteit aan het kerkelijk verbod, of toevallige factoren zoals de pest van 1668-1669. De cijfers zijn opmerkelijk omdat voor andere streken, bijvoorbeeld de landdekenij Antwerpen beduidend lagere percentages werden genoteerd en alleszins een min of meer rechtlijnige afname in de loop van de (eerste helft van de) zeventiende eeuw. Schrijver weet ook kwalitatieve gegevens aan te brengen die erop wijzen dat het verwekken van een kind vóór de kerkelijke huwelijksluiting allesbehalve ongebruikelijk was. Terecht werd dit binnen het 'oude huwelijkspatroon' gesitueerd, dat aan de verlovingsceremonie zeer veel gewicht toekende. Maar spijtig genoeg deed Braeken - althans voor zover uit zijn tekst blijkt - geen serieuze poging om voor dit opvallende verschil ten opzichte van andere gebieden een, al was het maar hypothetische of voorlopige verklaring te vinden. Huwelijksontrouw in de vorm van concubinaat, overspel of scheiding was duidelijk veel zeldzamer, althans voor zover dit in de openbaarheid kwam. Maar ook voor dit soort zedelijk delinkwente komt schrijver,

wanneer hij het aantal vermeldingen in de visitatierapporten telt, tot hogere cijfers dan voor andere dekenijen bekend zijn. Mogelijk is dit voor dit specifieke aspect alleen maar te wijten aan de uitzonderlijke kwantiteit en kwaliteit van de bronnen. Braeken meent verder dat de gemeenschap door een zeer negatieve houding ten opzichte van de 'ongetrouwen' die zich ondermeer uitte in 'heel wat geroddel', geen huwelijksontrouw toestond. Hoogstwaarschijnlijk heeft hij volkomen gelijk, maar die bewering wordt nergens met aanduidingen uit de bronnen gestaafd. Wat de auteur uit de archieven bijeenlas over hervormingsgezindheid en ketterij wijst erop dat het op het platteland ging om individuele gevallen, die zelden aanstoot gaven. Hun aantal slonk zienderogen naarmate de zeventiende eeuw vorderde. In het stadje Herentals was aanvankelijk een kleine kern van protestanten, waarvan sommigen regelmatig contacten hadden met mensen uit de Noordelijke Nederlanden. Maar omstreeks het derde kwart van de zeventiende eeuw waren de resterende protestanten opgegaan in de katholieke meerderheid. Zoals uit vroegere soortgelijke publicaties reeds bleek, verschaffen de visitatieverslagen meestal slechts vage en disparate inlichtingen over het zogenaamde bijgeloof. Schrijver kan enkele gevallen van genezers citeren, en laat zien dat ook sommige clerici bij het exorciseren hun boekje te buiten gingen.

In zijn slotbeschouwingen meent Braeken dat de katholieke hervorming in de dekenij Herentals vrij vlug op gang kwam en concrete resultaten boekte. Tegen ca. 1630 waren 'de essentiële structuren van de katholieke restauratie' opgezet. Vanaf dat moment kwam het er vooral op aan de infrastructuur verder uit te bouwen en te controleren 'of alles nog goed in zijn voegen [zat]'. Die ontwikkeling weerspiegelt zich volgens schrijver ook in de verandering van stijl en inhoud van de visitatieverslagen. Tot slot stelt hij zich de vraag *hoe* de door het concilie van Trente vernieuwde kerkpraktijk en geloofsbeleving bij wijze van spreken gemeengoed konden worden. Hij heeft daarbij uitdrukkelijk niet de bedoeling alle elementen voor een antwoord op die vraag op tafel te brengen, maar beperkt zich tot het afwegen van het aandeel van enkele 'dwangmiddelen' die bij dat proces een rol speelden. Hij onderscheidt uiterlijke en innerlijke dwang. Met uiterlijke dwang bedoelt hij de materiële strafmaatregelen, zoals bijvoorbeeld geldboetes, die door de kerkelijke overheid geheven werden. Onder innerlijke dwang verstaat hij de verschillende vormen van geloofsverkondiging, algemene en persoonlijke vermaningen, enz... Het pleit voor de auteur dat hij daarbij tot de conclusie komt dat een inhoudelijke studie van de toenmalige pastoraal in dit verband zeer verhelderend zou kunnen zijn. Want het is inderdaad 'door het opzetten van een vernieuwde pastoraal dat de vernieuwde normen ingang vonden (212)'.

Het boek bevat vier bijlagen: een tabel van de pastoors, een lijst met bijna volledige reeksen communicantencijfers, een overzicht van de toediening van het vormsel in de dekenij, en tenslotte een bijlage getiteld 'Evolutie van het leerlingenaantal in de dekenij Herentals (1610-1635)'. Deze laatste bijlage heeft weinig of geen belang, want deze gegevens zijn te dispaaraat en onvolledig. Achterin het boek treft de lezer nog een Frans *résumé* aan, en een register van plaats- en persoonsnamen en voornaamse realia. Qua taal en stijl is het werk globaal gezien best genietbaar. Toch is er wel een aantal onvolkomenheden wat betreft de vorm. Tot slot een meer algemene bedenking. De voornaamste bronnen voor deze en soortgelijke studies, met name de visitatieverslagen, vormen - hoe rijk aan gegevens zij ook zijn - tegelijk de voornaamste beperking van dit type onderzoek. De bedoelingen waarmee de visitatierapporten werden opgesteld impliceren dat men er vooral uit leert wat er zo allemaal fout liep of niet beantwoordde aan de kerkelijke voorschriften. Het vergt van de historicus heel wat verbeeldingskracht - en dat is iets anders dan ongebreidelde fantasie - om vandaaruit de kerkelijke en godsdienstige werkelijkheid te laten herleven. Bovendien - en dat lijkt ons fundamenteeler - raakt men met een studie als deze slechts de

buitenkant van het kerkelijk en godsdienstig verleden. Hoe onontbeerlijk het onderzoek van die 'buitenkant' (de godsdienstige praktijk en het religieuze gedrag) ook mag zijn, het laat vele vragen onaangeroerd. En vooral deze: welke ideeën en motieven, welke mentaliteit gingen achter die 'buitenkant' schuil? In haar genre is de studie van L. Braeken niettemin zeer voorbeeldig, interessant en beslist aan te bevelen.

M. Therry

John Michael Montias, *Artists and Artisans in Delft. A Socio-Economic Study of the Seventeenth Century* (Princeton: Princeton University Press, 1982, 424 blz., \$47,50, ISBN 0 691 10129 9).

Waarom verdiept een Amerikaanse professor van Hongaarse afkomst die wereldnaam heeft gekregen als deskundige op het gebied van economische stelsels - van de centraal geleide in Oost-Europa in het bijzonder - zich in de kunst en kunstnijverheid van een Hollandse provinciestad uit de zeventiende eeuw? Uit pure nieuwsgierigheid? Omwille van de intellectuele uitdaging? Uit lust om iets nieuws te ondernemen? Wat daarvan ook zij, vast staat dat John Michael Montias' verbazingwekkende inspanningen op hem geheel onbekend gebied tot een schitterend boek hebben geleid. Zelden ziet de lezer zich met zulk een gaaf werkstuk geconfronteerd. Zelfs zijn wellicht wat al te vlakke proza, dat soms naar eentonige degelijkheid zweemt, verhindert niet dat men geboeid en gespannen tot het eind toe blijft doorlezen.

Waar het allemaal om draait is de zeer kortstondige bloei van de Delftse schilderkunst omstreeks 1650. Voordien waren het heersende conservatisme, de klassetegenstellingen en de voorkeur van de hogere burgerij voor solide vakmanschap boven durf en verbeelding allerminst bevorderlijk geweest voor de ontplooiing van de barokkunst die elders wel tot grote hoogte reikte. Delftse schilders gingen ieder huns weegs: 'no more disparate group of painters can be conceived' (181). Maar tegen het midden van de eeuw openbaarde zich plotseling in hun kring een stralende gevoeligheid voor licht en lucht, voor ruimte en perspectief. Met haar 'simplifying - clarifying' tendenties sloot deze kunst aan op de hang naar degelijke ambachtelijkheid van de Delftse gegoede burgerij. 'A genuine school' was geboren. Zij hield evenwel nauwelijks twee decennia stand. Maar in die twee decennia ontstonden kunstwerken die de toets van de tijd zouden doorstaan.

Hoe was dit mogelijk? Montias neemt aan dat schoolvorming en artistieke bloei een zekere 'kritische massa' vereisen. Hij constateert - het klinkt als een waarschuwing! - dat deze sneller verloren gaat dan gewonnen is. En hij meent dat maatschappelijke factoren in hoge mate mede verantwoordelijk zijn voor de vorming van deze 'kritische massa'. Zonder ooit te vervallen in platvloers economisch determinisme komt Montias op grond van minutieus bronnenonderzoek en met gebruikmaking van kwantitatieve onderzoeksmethoden tot de conclusie dat een samenloop van marktfactoren aan de aanbodzijde zowel als de vraagzijde van doorslaggevend belang is geweest.

De aanloop was lang. Zelfs ontbrak het in het zestiende-eeuwse Delft aan een markt voor kunstwerken. Schilders, glazeniers en beeldhouwers werkten in ambachtelijk verband in opdracht van hoofdzakelijk kerkelijke overheden. Maar de beeldenstorm en vervolgens de alteratie van 1572 verstoorden deze opzet. Er volgde een overgangsfase die ettelijke decennia in beslag nam. Zij werd gekenmerkt door vernieuwingen. Delftse jonge kunstenaars trokken er op uit om in Frankrijk of Italië het vak te leren: een aanzienlijke investering! Belangrijker was nog de immigratie van Vlamingen die de stoot gaven tot de ontplooiing,